

जलउत्पन्न प्रकोप निवारणको सन्दर्भमा वातावरणीय न्याय

डमिन्द्र दाहाल

भूमिका

कुनै क्षेत्रमा बाढी पहिरोका घटना हुँदा त्यस क्षेत्रका सबैलाई प्रकोपको असर उत्तिकै पर्दैन । एकै टोल, समुदाय वा परिवारमा समेत कसैलाई धेरै र कसैलाई थोरै असर पर्दछ । पीडितमध्ये केही समुदाय वा परिवार सजिलै सामान्य अवस्थामा फर्कन सक्षम हुन्छन् भने कोही भन्-भन् कमजोर हुँदै गएर पलायन समेत हुन पुग्छन् । केहीलाई भने यस्तो घटना सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने अवसर पनि बन्छ, खासगरी शिक्षा, सीप, साधन र पहुँच राम्रो भएकाहरूलाई । प्रकोप सामना गर्न सक्ने हैसियत खास व्यक्ति, परिवार वा समुदायको स्रोत र साधनमाथि कतिको नियन्त्रण वा पहुँच छ, भन्ने कुराले निर्धारण गर्छ ।

अत्यधिक वर्षाबाट उत्पन्न हुने घटनाहरूले मानव समुदायलाई असमान किसिमको असर पार्नुको एउटा कारण समाजको विषम संरचना हो । बोलीचालीमा जलउत्पन्न प्रकोपका घटनालाई प्राकृतिक वा दैवी प्रकोप मान्ने गरिएको भए पनि यथार्थमा बाढी, पहिरो जस्ता घटना प्रकोप उत्पन्न गर्न सक्ने स्रोतमात्र हुन्, आफैँमा दुर्घटना अथवा प्रकोप होइनन् जसले उत्पन्न हुनासाथ मानव समुदायलाई हानि नै पुऱ्याऊन् । बाढी आएको खोलामा पसेर पौडन नसक्दा हुने दुर्घटना यथार्थमा प्राकृतिक प्रकोपबाट उत्पन्न मान्न मिल्दैन । त्यस्तो खोलामा पौडन उत्प्रेरित गर्ने वा बाध्य बनाउने कारण अनेक हुन सक्छन् र ती सबै समाजको बनौट र प्रकृयागत ढाँचासँग जोडिएका हुन्छन् । तसर्थ त्यस्तो दुर्योग आइलाग्नुका कारणको विश्लेषण गर्दा प्रकोपको प्राकृतिक पक्षका अलावा मानवीय पक्षको पनि विश्लेषण गर्नु जरुरी छ । बृहत् परिदृश्यमा राखेर हेर्दा दुर्योग उत्पन्न हुनुका पछाडि आउने मानवीय पक्षमा जीविकोपार्जन गर्ने स्रोत, साधन, प्रविधिको वितरण, शिक्षा वा सीपको स्तर, रोजगारी र सूचना प्राप्त गर्ने हैसियत पर्दछन् जुन राज्यको राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक प्रणालीबाट निर्धारित हुन्छन् । पूर्वनिर्धारित परिस्थितिकै कारण परिवारका सदस्यहरू, एकै टोल-समुदायका परिवारहरू, जात र वर्गहरूबीच प्रकोपको असर असमान हुन

पुग्छ। अक्सर सक्षम र शक्ति भएकाले आफ्नो जोखिम कमजोर पक्षतिर सार्ने प्रवृत्तिले गर्दा प्रकोपको असर क्रमशः विस्तार हुँदै पहिलेभन्दा बढी जोखिममा पर्न पुगेका उदाहरण मनग्य छन्। तर तिनको उचित विश्लेषण गरेर सार्वजनिक बहस चलाउने काम हुन सकेको छैन।

ठूला बाढी, पहिरो, भूस्खलन, भूकम्प, आदि यस्ता घटनाहरू हुन् जसलाई मानवीय प्रयासले रोक्न सम्भव छैन। त्यसैले यस्ता घटनालाई दैवी घटना मान्ने चलन छ। मानवीय कमजोरीका कारण उत्पन्न हुने प्रकोप समेत यदाकदा दैवी प्रकोपका घटनामा गणना गरिने हुनाले प्रकोपको पृष्ठभूमि विश्लेषण गरेर मात्र यिनीहरूको कारण छुट्ट्याउन सकिन्छ। प्राकृतिक प्रकोपलाई वातावरणीय न्यायको सन्दर्भसँग जोडेर हेर्नुको एउटा उद्देश्य प्रकोपले समुदायमा पार्ने असरलाई कारण-सहित विश्लेषण र लेखाजोखा गर्नु हो।

जलउत्पन्न प्रकोपहरूले गर्ने क्षति र तिनबाट प्रभावित समुदायले बचाउ एवं पुनर्स्थापन गर्न गरेको प्रयासलाई वातावरणीय न्यायको परिदृश्यमा विश्लेषण गर्ने जमर्को प्रस्तुत लेखमा गरिएको छ। लामो समयमा वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर देखिने जलउत्पन्न घटनाहरू पनि यसै विषयवस्तुको परिधिभित्र पर्दछन् यद्यपि ती सबैको चर्चा यस लेखमा गरिएको छैन। नदी, ताल वा पानीका स्रोतको प्रदूषण, भूमिगत जल भण्डार र भू तथा वनस्पति स्रोतको क्षयले हुने असर यस्ता केही विषय हुन्। यी विषयवस्तुलाई राज्य, नागरिक समाज, जोखिम बेहोर्ने समुदाय र बजारतन्त्रको भूमिकालाई पृष्ठभूमिमा राखेर विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

नियमित वा आकस्मिक रूपमा हुने प्राकृतिक घटनाले प्रकोपको रूप लिएपछि, सानो/ठूलो, गरिब/धनी, जात/जाति वा स्थानविशेष हेर्दैन। नेपालमा प्रकोपका कारण कुन ठाउँमा, के-कस्तो हैसियत भएका व्यक्ति र समुदायहरूलाई प्रकोपले बढी सताउने गरेको छ भन्ने कुरा प्रष्टसँग बुझ्न सकिएको छैन। सामान्यतया सामाजिक आर्थिक हैसियत कमजोर रहेका अधिकांश समुदाय र जात-जातिहरू मूल बस्तीबाट टाढा भिरालो जमिन वा खोला किनार जस्ता जोखिमपूर्ण स्थानमा बसोबास गर्ने हुनाले उनीहरू नै प्राकृतिक घटनाको मुख्य शिकार बन्ने गरेको तथ्य भने लुकेको छैन।

जोखिम धान्नसक्ने स्तर र प्रकोप

वातावरणीय न्यायको सन्दर्भमा प्रकोपको चर्चा गर्दा यसको परिभाषा प्रष्ट पार्नु उपयुक्त हुन्छ। बोलीचालीमा प्रायः 'प्राकृतिक घटना', 'प्राकृतिक प्रकोप' र 'समुदायको जोखिमपन' एकआपसमा साटासाट हुने गरी प्रयोग भएको पाइन्छ यद्यपि यी तीनै शब्दावलीको अर्थ फरक फरक छ। 'प्राकृतिक घटना'ले वर्षा, भलबाढी, पहिरो इत्यादिलाई जनाउँछ जुन प्राकृतिक नियमअनुसार नियमित उत्पन्न भइरहन्छन् तर मानवीय स्वार्थमा क्षति पुऱ्याउँछन् नै भन्नेचाहिँ छैन। त्यस्ता प्राकृतिक घटनामा पर्न

सक्ने जोखिम लिएर बाँचेका समुदायको अवस्थालाई 'समुदायको जोखिमपन'ले जनाउन खोजिएको छ। 'प्राकृतिक घटना'ले समुदायलाई प्रभावित गरेपछि उत्पन्न हुने मानवीय क्षति र विपत्तिलाई 'प्रकोप' मान्न खोजिएको छ। अर्को शब्दमा, प्राकृतिक प्रकोप बाँकी दुई खण्ड अर्थात् समुदाय, परिवार वा व्यक्तिको जोखिमपन र प्राकृतिक घटनाको परिणाम हो। यी तीन खण्डलाई समीकरणमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

प्राकृतिक प्रकोप = समुदायको जोखिमपन x प्राकृतिक घटना

यीमध्ये प्राकृतिक घटना प्रकृतिको खटनअनुसार सामान्यतया स्वतन्त्र रूपमा प्रकट हुन्छ भन्न सकिन्छ। जोखिमले मानवीय गतिविधि र समुदायको जीवनस्तर एवं क्षमतालाई सङ्केत गर्छ। जोखिमकै विश्लेषणबाट प्रकोपको असर कसलाई बढी पर्छ, भनेर निक्यौल गर्न सकिन्छ। जोखिमपनको स्तर, त्यसको पृष्ठभूमि र औचित्यलाई विश्लेषण गरेर वातावरणीय न्याय अन्याय खुट्ट्याउन सकिन्छ।

कुनै समुदाय प्राकृतिक प्रकोपमा पर्न सक्ने, त्यसको प्रभावको सामना गर्न सक्ने र त्यसमा परेर कति छिटो पूर्वस्थितिमा फर्कन सफल हुन्छ भन्ने क्षमताको आधारमा त्यस समुदायको जोखिमपना निर्धारण हुन्छ। कुनै व्यक्ति, परिवार वा समुदाय प्रकोपमा पर्ने सम्भावना के कति छ भनेर निर्धारण गर्ने विभिन्न मोडेलहरूमध्ये ब्लैकीको टोलीले अगाडि सारेको जोखिमपन विश्लेषणसम्बन्धी मोडेल प्रमुख मानिन्छ। यसलाई 'दबाव र छुटकारा विधि' (Pressure and Release or PAR Model) भनिन्छ। यसबाट जोखिमपन बढाउन दबाव सिर्जना गर्ने र तिनबाट छुटकारा दिलाउन सहयोगी तत्वहरू के कस्ता छन् भन्ने कुरा पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यो विधिबले बाढी प्रकोपबाट हुने जोखिमपन घटबढ हुनुमा सामाजिक संरचनाको स्वरूप भत्काउने तीनथरी कारणहरू र प्राकृतिक घटनाहरू बीचको अन्तरनिहित सम्बन्धलाई व्याख्या गरेको छ। तालिका १ मा यो विधिबले बाढी प्रकोपको सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिकाअनुसार बायाँ पक्षका कारणहरू जति प्रतिकूल हुन्छन् त्यति यिनले समुदायलाई धकेलेर दायारतर्फ अर्थात् प्रकोप हुनसक्ने जोखिमपूर्ण क्षेत्रतर्फ ल्याउँछन् र दायाँ पक्षका कारणहरूले अचानोको जस्तो काम गर्छन्। दुवैको चेपमा पर्ने समुदाय प्रकोपपीडित हुन पुग्छन्।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रमको मानव विकास प्रतिवेदनअनुसार कुनै व्यक्तिको प्रकोपबाट प्रभावित हुने र त्यसबाट छुटकारा पाउन सक्ने क्षमता चार कुरामा निर्भर गर्दछ: आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय र व्यक्तिगत सम्पत्ति (युएनडीपी सन् १९९७)। आर्थिक क्षमता/सम्पत्तिअन्तर्गत जग्गा-जमिन, वस्तुभाउ, घरगोठ, श्रमशक्ति र लगानीयोग्य पूँजी पर्दछन्। विपन्न परिवारसँग श्रमशक्तिबाहेक अरु चीज आर्थिक क्षमताको दृष्टिले नगण्य हुन्छन्। सामाजिक क्षमता भन्नाले मानिसको अरूसँग

तालिका १: बाढीपहिरो प्रकोपको जोखिम बुझ्न उपयोगी दबाव र छुटकारा विधि

बायाँ पक्ष ⇨

⇨ दायाँ पक्ष

आधारभूत कारणहरू	गतिशील कारणहरू	असुरक्षित अवस्था सिर्जना गर्ने कारणहरू	प्रकोप उत्पन्न गर्ने बाढीहरू
<ul style="list-style-type: none"> ● जनसङ्ख्या वृद्धि ● स्रोत सम्पत्तिको असमान वितरण हुने परिपाटी ● व्यक्तिगत लाभलाई जोड दिएर गरिने बचाउ कार्य ● बाढी डुवान भइरहने क्षेत्रमा बसाइसराइका कारण वस्ती विस्तार ● वातावरणीय क्षति जस्तै: वन विनाश र भू-क्षयमा वृद्धि ● ऋण सापटी बढ्दै गई सङ्कटमा परेका गरिव परिवारको उपस्थिति 	<ul style="list-style-type: none"> ● वर्गभेद: जीविकोपार्जन गर्न नपुग्ने सीमित आम्दानी भएका गरिवले सुरक्षात्मक उपाय खोज्न नसक्दा खतरापूर्ण घर वा क्षेत्रमा बसोबास गर्न बाध्य हुनुपर्छ, जोहो गरेर राख्ने क्षमता हुँदैन ● लिङ्गभेद: पौष्टिक आहारा प्रयोग गर्नसक्ने हैसियत कम भएका महिला रोगको शिकार हुने खतरा रहन्छ ● जातिभेद: सामाजिक सुरक्षाका स्रोतमाथि कमजोर पहुँच, शोषण, जीविकोपार्जनका व्यवसाय खतरापूर्ण, सम्पत्तिबाट वञ्चित ● राज्य: सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न असमर्थ, गाउँ शहर वा क्षेत्रीय आधारमा पक्षपात 	<ul style="list-style-type: none"> ● तयारीको कमी: होचो क्षेत्रमा बसोबास भएका, पानीले छिट्टै गलाएर ढाल्न सक्ने कच्ची घर भएका र भू-क्षयग्रस्त क्षेत्रमा रहेका परिवारले आत्मसुरक्षाका लागि पूर्वतयारी गर्न सक्ने स्थिति हुँदैन। प्रकोप हुनसक्ने पूर्वानुमानको जानकारी प्राप्त गर्न नसक्नु, सुरक्षाको प्रबन्ध भएको स्थान वा साधनबाट वञ्चित गराइनु, बाढी-सुरक्षा हुन नसक्नु र रोगविरुद्ध दिइने खोप सेवाहरूबाट वञ्चित हुनु जस्ता कारणले पनि जोखिमपूर्ण अवस्था आइपर्दछ। ● पुनरुत्थान क्षमताको कमी: नासिएको घर जग्गा पुन उकास्ने क्षमता नहुँदा जोखिमपन भन्नु वदछ। जीविकोपार्जनका स्रोत छिन्नभिन्न हुनसक्ने स्थिति वदछ। ● स्वास्थ्य: सफा पानीको कमी, सर्पको टोकाइ आदिका कारण विरामी पर्ने सम्भावना अरू वदछ। 	<ul style="list-style-type: none"> ● खहरे भलवाढी ● नदी उल्लैर हुने बाढी ● लगातारको भीषण वर्षाले गर्दा जहाँतहीं डुवान गराउने बाढी ● समुद्रतटीय क्षेत्रमा आँधीले गर्दा हुने बाढी

प्रकोप
वृद्धि

स्रोत: ब्लैकी (सन् १९९४)

सम्बन्ध स्थापित गर्न सक्ने औकातलाई बुझाउँछ। परिवार, नातागोता र सामूहिक सहयोग चाहिएको बेला समुदायलाई सङ्गठित गर्न सक्ने क्षमता यस्तो औकात बनाउने स्रोत हुन्। वातावरणीय सम्पत्तिका स्रोत हुन्— प्राकृतिक, भौतिक र सामाजिक साधनहरू, जसले जीविकोपार्जनलाई सुरक्षा प्रदान गर्दछन्। भौतिक एवं सामाजिक साधनअन्तर्गत सडक, यातायातका साधन, स्वास्थ्य सूचना र शिक्षाका सुविधाहरू पर्दछन्। व्यक्तिगत क्षमता बढाउने मुख्य तत्वहरूमा तन्दुरुस्त शरीर, सीप, कला, शिक्षा र दरिलोपना हुन्। माथि उल्लिखित चार किसिमका क्षमता प्रकोपको जोखिमपन घटाउन उत्तिकै महत्वपूर्ण मानिन्छन्। नेपालको पहाडी भेगमा बसोबास गर्ने गरिव परिवारले खाद्यान्न सङ्कट टार्न गरेको सङ्घर्षलाई लिएर गरिएको अध्ययनले जोखिमपन घटाउन व्यक्तिगत क्षमता अरू स्रोतको तुलनामा निकै बढी प्रभावकारी भएको देखाएको छ (अधिकारी र वोहले सन् १९९८)।

प्रकोपको असर र व्यवस्थापनको चुनौती

नेपालमा उत्पत्ति भएका सबै खोला, नदीहरू भारतीय भूमि हुँदै गङ्गामा मिल्छन्। पहाडी भेगमा साँघुरिएर र वेगले बग्ने यी नदीहरू तराईको सम्म फाँटमा पुग्दा पानीको आयतन र त्यसले ओगट्ने क्षेत्रका हिसाबले निकै फराकिला भइसकेका हुन्छन्। यी नदीहरूमा आउने बाढीका कारण वर्षेनी थुप्रै समस्याहरू बेहोर्नु परिरहेको छ। यस्ता ठूला नदीमा आउने बाढीले जमिन कटान गर्ने, पुर्ने तथा पूरै गाउँलाई नै डुबाउने गरेको छ। नेपालको तराईमा र भारतका बिहार, उत्तर प्रदेशमा यी नदीले करिब करिब उस्तै समस्या ल्याउँछन्।

नेपाल र भारत दुवैले उल्लिखित समस्याबाट मुक्तिका लागि नदी नियन्त्रणका प्रयास गरिरहेका छन्। नदीहरूले समय समयमा गर्ने बहाव परिवर्तन र वर्षायाममा आउने बाढीबाट हुने क्षति कम गर्न नदी नियन्त्रण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता प्रचलित छ दुवै देशमा। यसका लागि नदी किनारमा तटबन्ध निर्माण गर्ने, बाँध बाँध्ने जस्ता प्रयास हुँदै आएका छन्। तटबन्ध बनायो भने सो भेगका जनताको दुःख हरिने तथा नदीलाई नियन्त्रण गरे मात्र विकास सम्भव हुन्छ भन्ने मान्यताले नेपाल भारत दुवै उत्तिकै प्रभावित छन्, र बहुमतमा छन्।

भारत सरकारले वर्षेनी नदीहरूमा आउने बाढीबाट पर्ने दुष्प्रभावलाई कम गर्न नदी नियन्त्रणसम्बन्धी विभिन्न प्रयास गरिरहेको छ। भारतले बाढी नियन्त्रण सँगसँगै सिँचाइ र विद्युत सुविधा प्राप्त गर्नका लागि नेपाली सीमा क्षेत्रमा बाँध एवं तटबन्ध निर्माण गरेर नेपालबाट बग्ने नदीहरूलाई नियन्त्रण गर्ने गरेको छ। कोशी र गण्डकी जस्ता ठूला नदीहरू एवं वारमती, राप्ती, बबई, तिनाउ र भरही जस्ता मझौला तथा साना नदीहरूमा भएका यस खाले भारतीय क्रियाकलापबाट नेपाली भूभाग जलमग्न हुने गरेकाले यस्ता आयोजनाको नेपालमा विरोध हुँदै आएको छ।

नेपालका सबैजसो जिल्लाहरू वर्षेनी बाढी-पहिरो-जनित प्रकोपबाट प्रभावित हुने गर्दछन्। यसबाट जनसङ्ख्याको उल्लेख्य हिस्सा बाढी-पहिरोबाट हुने जोखिमपूर्ण अवस्थामा बसोबास गर्ने गरेको बुझ्न सकिन्छ, यद्यपि भरपर्दो आँकडा उपलब्ध छैन। तराईमा नदीले किनारा कटान गर्ने, बाटो फेर्ने, सीमावर्ती क्षेत्रमा व्यापक डुवान भई गाउँ खेतलाई ठूलो क्षति पुग्ने र बाढी, डुवानकै परिणामस्वरूप रोगको माहामारी फैलिने एवं सयौं परिवार एकै पटक विस्थापित हुने जस्ता समस्या धेरै पाइन्छन्।

जनसङ्ख्या वृद्धि, बसाइसराइ, विस्थापित वा सुकुमबासी परिवारको सङ्ख्या बढ्दै गएका कारण जनसङ्ख्याको उल्लेख्य हिस्सा असुरक्षित क्षेत्रमा बसिरहेको अनुमान गरिएको छ। नदीहरूमा तटबन्ध लगाएपछि बाढीको समस्या समाधान हुने विश्वासमा बाढी फैलने क्षेत्रमा समेत बस्ती विस्तार भैरहेको छ। व्यक्तिगत र सामाजिक प्रयोजनका लागि घर, विद्यालय आदि निर्माण भइरहेका छन्। बाँध र तटबन्ध बाढीबाट बचाउन बनाउने गरिन्छ तर राम्ररी अध्ययन नगरी बनाइएका यस्ता संरचनाले उल्टै वर्षाको पानीको निकास बन्द गरिदिँदा वरपरका गाउँबस्तीमा बाढीको प्रकोप चर्किएका घटना बढ्दै छन्। तिनै संरचना भत्किएर पनि नोक्सानी हुने गरेको छ।

पहाडी क्षेत्रका कतिपय ठाउँमा सडक पुगेपछि भिरालो पाखा, नदी किनारा र बेसीबाट यातायात सुविधा सम्पन्न बनाइदिएका कारण मानिसहरू सडक छेउछाउ बस्ती बसाल्न पुगेका छन् । तर उनीहरूलाई ती क्षेत्रमा बाढी-पहिरो जाने सम्भावना के-कस्तो छ भन्ने जानकारी नहुने र खतरापूर्ण क्षेत्र हो भन्ने कुरा थाहा भए पनि आर्थिक लाभ वा अन्य बाध्यताले गर्दा सयौं परिवारहरू ती स्थानमा हुने जोखिमलाई कम आँकलन गर्छन् । फलस्वरूप त्यस्ता क्षेत्रका बासिन्दा बाढी-पहिरोको चपेटामा पर्ने गरेका छन् । पहाडी बस्तीमा जनघनको क्षति हुनेगरी गएको पहिरोलाई मात्र प्रकोपको रूपमा लिने गरिन्छ । तर, पहाडी जिल्ला ओखलढुङ्गास्थित रामपुर गाउँका पहिरो पीडितहरूको बारेमा यस लेखकले गरेको अध्ययनबाट बाढी पहिरोले बस्तीबाट पर रहेको कमाइ खाने खेतबारी बगायो या पुऱ्यो भने पनि त्यसको असर समुदायले धान्न नसक्ने र दीर्घकालीन हुनेगरेको देखिएको छ । कहिलेकाहीँ त्यस्तो असर घरगोठ क्षति भएको भन्दा पनि घातक हुने पाइएको छ (दाहाल सन् १९९८) । पहिरोकै कारण खेतबारी नष्ट भएका कारण गाउँ नै छोडेर पलायन भएका परिवारहरूको सङ्ख्या घर पहिरोमा परेको कारण गाउँ छोड्नेको सङ्ख्याभन्दा धेरै छ । यसर्थ घरगोठको क्षतिभन्दा जीविकोपार्जनका स्रोत नष्ट हुने गरी भएको क्षति बढी विनाशक हुने गरेको पाइन्छ ।

तराईमा हुने बाढी-पहिरोको प्रकृति पहाडका बासिन्दाले भोग्ने समस्याभन्दा भिन्न हुन्छ । तराईमा बाढीबाट डुबान र कटानको समस्या तुलनात्मक रूपमा अपेक्षित र धीमाबाट व्यापक हुँदैजाने किसिमको हुन्छ । जनजीवन अस्त-व्यस्त र कष्टकर हुन्छ तर पहाडको जस्तो एकैपटक गाउँबस्ती बगाउने किसिमको भने कमै हुनेगर्छ । तराईमा बाढीले क्रमशः डुबान र कटान गर्दै गएर ठूलो क्षेत्रमा असर पार्छ । गाउँहरू डुबानमा पर्ने, सर्प, विच्छीजस्ता विषालु जीवको आतङ्क फैलने, हप्तौँसम्म गाउँबस्तीमा पानी जमिरहने कारणले स्थानीय बासिन्दाले कष्टपूर्ण जीवन गुजार्नु पर्ने, घरपालुवा जनावरलाई खुवाउने घाँस अन्न नहुनाले भोकभोकै मर्ने, बाहिरी सम्पर्क विच्छेद हुनाले शारीरिक र मानसिक पीडासमेत थपिने आदि तराईका प्रमुख समस्या हुन् ।

तराईका जिल्लाहरूमा बाढी प्रकोप ल्याउने नदीहरूलाई तटबन्ध लगाएर नियन्त्रण गर्ने सरकारी नीति एउटा स्थापित उपाय बनेको छ । तटबन्ध बनाउँदा सर्वप्रथम सदरमुकाम, बजार क्षेत्र, राजमार्ग र राज्यले महत्वपूर्ण ठानेका भौतिक संरचनाको सुरक्षा गर्ने नियतले प्राथमिकता निर्धारण हुन्छ । तटबन्धले सुरक्षा दिएको क्षेत्रमा फैलिन सक्ने बाढी नजिकैको होचो भूमितिर फैलिनु प्राकृतिक नियम नै हो । तटबन्धले दिने सुरक्षा पनि अस्थायी र भविष्यका अरू बढी खतरा निम्त्याउने किसिमको हुन्छ । यो एक किसिमले वर्तमान समस्यालाई भावी सङ्कटमा बदल्ने अभ्यास हो भन्ने मान्यता यसबाट प्रभावित भुक्तभोगीको छ ।

पीडित समुदायले आफ्नो ठम्याइअनुसार बनाउने, भत्काउने, दबाव दिने र प्रकोप कमगर्न आफैं अप्रसरता देखाउने गरेका छन् । डुबानको कारण बनेका तटबन्ध, नहर,

सडक आदि आफैँ भत्काउने वा सम्बन्धित जिम्मेवार निकायलाई त्यसो गर्न दबाव दिने गरेका घटनाहरू तराईमा हुने गरेका छन् । विस्थापित भई अस्थायी शिविर बनाएर वनको छेउछाउ बसेका परिवारलाई वन विभागले हटाउने र सडक किनारामा छाप्रो हालेर बसेकालाई सडक विभागले धपाउने गर्न थालेपछि बाध्य भई उनीहरूले सडक जाम गरेर आफ्नो माग पूरा गराउनु परेका घटना छन् । नवलपरासीका बाढी पीडितले उत्तरतिरबाट आउने खोलानाला थुनिएर दर्जनौँ गाउँबस्ती डुवानमा परेपछि बाध्य भई त्यहाँको नहर र सडक काटेर पानी निकास गराएकोमा सरकारले पहिलेकै ढाँचामा बनाउन खोज्दा पीडित पक्षले विरोध गरेका थिए (कान्तिपुर २७ साउन २०५८) ।

प्रकोप न्यूनीकरणबाट हुने लाभ-हानिको सवाल

प्रकोप न्यूनीकरण गर्ने प्रयासको फलस्वरूप नियमित रूपमा हुने बाढी, डुवान र भू-क्षयका घटनाबाट हुनसक्ने क्षति कम भएका दृष्टान्त उल्लेख्य छन् । यस्तो प्रयासबाट हुने लाभको न्यायोचित वितरणको सवाल भने पेचिलो छ । सरकारी साधन स्रोत प्रयोग गरेर गरिएका रोकथामसम्बन्धी प्रयास अधिकांश सरकारकै लागि महत्वपूर्ण ठहरिएका भौतिक संरचना, सदरमुकाम र बजार क्षेत्रको सुरक्षामा केन्द्रित हुन्छ । राजनीतिक पहुँच राम्रो भएकाहरूले निर्णय प्रक्रियामा नै आफ्नो प्रभावको बलमा सीमित क्षेत्र र सीमित व्यक्तिहरूको फाइदाका लागि स्रोतको उपयोग गर्ने गराउने र त्यसको राजनीतिक लाभ लिने प्रवृत्ति छ । बाढी डुवानको सवालमा एक क्षेत्रका जनताको भलाइका लागि गरिएका निर्माण कार्यहरू अर्को क्षेत्रका वासिन्दाको लागि क्षति बढाउने कारण पनि बन्ने गरेको छ, यद्यपि यो सबै ठाउँमा प्रत्यक्ष देख्ने गरी हुन्छ, भन्ने होइन । नदी, ताल र पानीका स्रोत बिटुलिने वा प्रदूषित हुने क्रियाकलापको विश्लेषणबाट यो प्रसङ्ग अझ प्रष्टसँग बुझ्न सकिन्छ ।

शहरी बस्ती र औद्योगिक कलकारखानाहरूले निष्काशन गर्ने दूषित पदार्थ र फोहर सीधै नदी र ताल क्षेत्रमा लगेर छोडिदिँदा यस्ता निकायले थोरै खर्चमा फोहरमैला तह लगाएको अनुभव त गर्लान् तर त्यसबाट वातावरण र ती स्रोतमा आश्रित समुदायलाई पर्ने असरको लेखाजोखा गर्ने हो भने यस्तो कार्यको परिणाम निकै घातक हुन्छ । समन्यायको सिद्धान्तका पक्षपाती निकायहरू जस्तै अदालत, जुभारु नागरिक समाज, मानव अधिकारवादी सङ्गठनको उपस्थिति दरिलो नभएको अवस्थामा जलउत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरणका प्रयास भए पनि त्यो पहुँच भएका, सीमित व्यक्तिको फाइदाका लागि मात्र हुनपुग्ने तथ्य यसबाट देखिन्छ ।

मानवीय प्रयासबाट प्राकृतिक प्रकोप उत्पन्न हुने नसक्ने अवस्था त सिर्जना गर्न नसकिएला तर प्रकोपबाट मानिस र वातावरणमा पर्ने असर कम गर्न सकिन्छ । वातावरणीय न्यायको एउटा लक्ष्य त्यस्तो असर समाजका कमजोर वर्गतिर नसारियोस् भन्ने हो । जलउत्पन्न प्रकोपका कारण नेपालमा वर्षेनी सालाखाला ३५० जनाको ज्यान जाने गरेको छ । हजारौँ परिवार घरबाट विस्थापित हुन्छन्, लाखौँ व्यक्तिको

जीवन धान्ने आधार बनेको जग्गा, पानीका स्रोत, अन्नवाली, फलफूल बगैँचा नष्ट हुन्छन् र धेरैले आफ्ना स्वस्थ अङ्ग गुमाएर अपाङ्ग जीवन जिउन बाध्य हुनुपर्छ। यस्तो मानवीय विपत्ति भोग्ने समुदाय अक्सर पिछडिएको क्षेत्र, जाति र असङ्गठित वर्ग हुन्छ। यस्तो वर्गले बचाउका उपायहरू के हुन सक्छन् भनेर पत्ता लगाउन सक्दैन न त पत्ता लागेका उपायहरू अपनाउन नै सक्छ। यस्तो परिस्थितिमा सक्षम पक्ष र राज्य पक्षका निकायले खेल्ने भूमिका निर्णायक हुन्छ।

व्यवहारमा जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापनको पर्याय जस्तो बनेको छ, उद्धार तथा राहत वितरण। यद्यपि यो प्रकोप व्यवस्थापनको एउटा हाँगो मात्र हो। राहत वितरण कार्यको दायरा भने उति फराकिलो र असरदार छैन। जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापनको बृहत् दायराभित्र सरकारका मन्त्रालय, विभाग, अर्धसरकारी निकायहरूलगायत राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरू, स्थानीय सरकारका अङ्गहरूको जिम्मेवारीमा पर्ने विभिन्न कार्यहरू पर्दछन्। तर प्रकोप उद्धार तथा राहत वितरण गृह मन्त्रालयअन्तर्गत दैवी प्रकोप व्यवस्थापन तथा लागू पदार्थ नियन्त्रण विभागले गर्दछ। अरू सरकारी निकायहरू प्रकोपको घटना भइसकेपछि उद्धार तथा राहतमा सहभागी हुनुपर्ने अवस्था भए पनि यही विभागले अपिल गर्छ र समन्वयकर्ता भई काम गर्छ। बाढी प्रकोप हुने सिजनमा यो विभाग सक्रिय हुन्छ र निकै चर्चामा आउँछ तर वर्षा सकिएपछि पुनः निष्क्रियभै हुन्छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा गठित जिल्ला दैवीप्रकोप व्यवस्था समितिले जिल्लास्तरमा प्रकोप पीडितको उदार गर्ने, उनीहरूलाई आपतकालीन राहत वितरण गर्ने र पुनर्स्थापन गराउने चलन प्रकोप व्यवस्थापनसँग जोडिएको सबैभन्दा पुरानो र महत्वपूर्ण कार्य हो। प्रकोपका ठूला घटनाहरू भएको अवस्थामा स्थानीय समाज अस्तव्यस्त हुने हुनाले राज्यको भूमिका निर्णायक हुनुपर्छ। यस्तो अवस्थामा राज्यका स्थापित निकायहरूले प्रभावित क्षेत्रमा उद्धार तथा राहत कार्य गर्न देखाएको सक्रियता, समन्वयात्मक भूमिका र स्रोत परिचालनबाट आफ्ना नागरिकप्रति राज्य कति संवेदनशील र दायित्वप्रति कति जिम्मेवार छ भनेर मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ।

प्राकृतिक प्रकोप मानवीय समस्या बन्ने अवस्था

जलउत्पन्न प्रकोप सृजना हुनुमा मानवीय गतिविधिको भूमिका दुई कारणले महत्वपूर्ण हुन्छ। पहिलो, प्रकृतिको नियमित प्रकृया र संरचनालाई खलल पुग्ने गरी जानी-नजानी गरिने हस्तक्षेप र दोस्रो, आर्थिक-सामाजिक पछौटेपनाका कारण मानव समुदाय प्राकृतिक प्रकोप उत्पन्न हुने स्रोतको नजिकतिर धकेलिन। पहिलो कारण प्रायः विकास निर्माणका नाममा गरिने क्रियाकलापसँग सम्बन्धित छन्। नहर, बाँध, पुल, सडक र बस्ती विस्तार गर्न गरिएका इन्जिनियरिङ संरचनाले पानीको प्रवाहलाई त असर पार्छन् नै, वर्षे भेलको निकासमा अवरोध समेत सिर्जना गर्छन्। असल नियतले मानवीय सुविधाका लागि गरिएका भए पनि यस्ता कार्यहरूले समाजका सबै तहका मानिसलाई बराबर फाइदा पुग्छ भन्ने छैन। स्वभावतः सक्षम वर्गलाई बढी

फाइदा हुन्छ। तर विकासका यस्ता पूर्वाधारहरूले जोखिमपनको स्थितिलाई पनि बदल्छन्। जुन प्रायः सक्षम वा धनीबाट असक्षम वा गरिबतिर सर्दछ। सक्षम व्यक्ति वा परिवार प्रकोपबाट या त कम प्रभावित हुने स्थानमा रहन्छ, या प्रभावित भइसकेपछि आफ्ना स्रोत साधन परिचालन गरेर छिट्टै सामान्य स्तरमा फर्कन सक्ने हैसियत राख्छ, जुन प्रकोपपीडित समुदायभित्र प्राय जहाँसुकै देख्न सकिन्छ।

दोस्रो अर्थात् मानिस आफ्नो सामाजिक-आर्थिक अक्षमताले गर्दा कमजोर हुँदै जाँदा जोखिमको भार थाम्नै नसक्ने अवस्थामा पुग्नु हो। वर्षेनी जसो बाढी आउन सक्ने खतरा भएको मैदानमा होचो फुसको घर बनाएर बस्नु पर्ने बाध्यता रहेका हजारौं परिवार यसका उदाहरण हुन्। तराई क्षेत्रमा बाढी र डुबानका घटना हुँदा सबैभन्दा बढी प्रभावित हुने समुदाय यिनै हुन्। पहाडी क्षेत्रमा भीरु पाखा वा खोला किनारमा बस्ने परिवार नै पहिरो बाढीबाट बढी प्रभावित हुन्छन्। जोखिम धान्न नसक्ने यी परिवारहरूको लडाइँ विहान-बेलुकाको छाक टार्नमा सीमित हुन्छ; जोखिम कम भएको क्षेत्रमा बसोबास गर्ने र जीविकोपार्जन सुनिश्चित हुने किसिमका सामाजिक-आर्थिक गतिविधिमा सहभागी हुने अवसर प्राप्त गर्नु त भ्रण्डै असम्भव हुन्छ, यिनीहरूलाई। धेरै जसो परिवारलाई आफू बसेको क्षेत्र जोखिमपूर्ण छ भन्ने थाहा हुन्छ, तर विकल्प नभएर यथास्थितिमै रहन बाध्य हुन्छन्। जे परिआए पनि भोग्नु पर्ने नियति लिएर बाँचेका यस्ता परिवार वातावरणीय न्यायको घेराभन्दा निकै टाढा पर्छन्। शिक्षा, सूचना, रोजगारी र जीविकोपार्जनका लागि उपयोगी साधन स्रोतलाई यिनीहरूको पहुँचभित्र पार्न नसकेसम्म उनीहरू वातावरणीय न्यायको परिधिभित्र समेटिन सम्भव देखिँदैन।

प्रकोपहरूले गर्दा वातावरणीय क्षति बढेको र वातावरणीय क्षति धेरै भएर पनि प्रकोपका घटनाहरू बढेका छन्। यसरी दोहोरो असरबाट वातावरण र वातावरणीय न्याय प्रभावित भएको छ। वातावरणीय क्षतिले जीविकोपार्जनका प्राकृतिक स्रोतहरू जस्तै कृषियोग्य भूमि, माटोको गुणस्तर, पानीका मुहान, वनस्पतिको विविधता र घनत्वलाई असर पर्छ। यसरी संवेदनशील स्रोतहरूमा पर्ने असर निरन्तर हुन पुगेको स्थितिमा समुदायसँग त्यस्ता ठाउँलाई त्याग्नुभन्दा अर्को विकल्प बाँकी रहँदैन। त्यस्तो विस्थापित समुदायको अर्को योग्य ठाउँमा बसोबास गर्न सक्ने हैसियत नहुने हुनाले पुनः सीमान्त अवस्थामा जीविकोपार्जनको खोजी गर्न पुग्दछन्। उनीहरूको जोखिमपन बढ्दै जान थाल्छ। त्यस्तो समुदाय क्रमशः निम्छुरो बन्दै गई अन्ततः अस्तित्व गुमाउन पुग्दछ। तल प्रस्तुत केही घटनाको अध्ययनले पनि यो तथ्यलाई प्रस्ट पार्दछन्।

नवलपरासी बाढीको समस्या

नवलपरासी जिल्लाको दक्षिणी भेगमा पर्ने रामपुर खडौना गाविसका वासिन्दाहरू भ्रण्डै चार दशकदेखि बाढीको समस्याबाट पीडित हुँदै आएका छन्। पश्चिमतिरबाट

बग्ने भरही र पूर्वातिरबाट बग्ने धनेवा नदीको बाढीले गाउँ डुबाउन थालेपछि त्यहाँबाट बाढीको पानी निखन कम्तिमा पनि दुई महिना लाग्छ । ती दुई नदीको सङ्गमस्थलसँग जोडिएको मधुवालिया गाउँ बाढीबाट सबैभन्दा धेरै प्रभावित बस्ती हो । वर्षामा पूरै क्षेत्र डुबानमा पर्ने हुनाले धानलगायत कुनै बाली लगाउन सकिँदैन । हिउँदमा पर्याप्त सिँचाइ चाहिने गहुँजस्ता अन्नबाली लगाउन पानी हुँदैन । त्यसैले तराईको उर्वर भूमि भएर पनि त्यहाँका बासिन्दाले खाद्यान्नका लागि अरूको उत्पादनमा भर पर्नुपर्ने अवस्था छ ।

स्थानीय बासिन्दाले भेल्लु परेको सामाजिक पीडा पनि उत्तिकै मार्मिक छ । बाढी डुबान भइरहने हुनाले त्यो गाउँका युवकहरूलाई छोरी दिन (विवाहका लागि) हत्पत्ति कोही तयार हुँदैनन् । ज्याला मजदुरी गरेर जीविकोपार्जन गर्छन् त्यहाँका अधिकांश परिवार । कुनै वर्ष बाढी नआइकनै टर्ने गरेकाले उनीहरू मौकामा धान पनि भित्रचाउन सफल हुन्छन् । बाढी आउन छोडेमा त्यहीं नै आफ्नो उन्नतिको ढोका खुल्ने आशा छ उनीहरूमा । बाढीग्रस्त क्षेत्र भएकाले त्यहाँको जग्गा बिक्री पनि नहुने, ब्याङ्कहरूले पनि धितो लिन नमान्ने जस्ता कारणले गर्दा स्थानीय बासिन्दाहरू पूँजीको अभावमा आफूसँग रहेको सीप सदुपयोग गर्नबाट वञ्चित छन् ।^१

सो गाउँमा बाढी रोकथाम गर्ने प्रयास सरकार र स्थानीय बासिन्दाले नगरेका भने होइनन् । बाढीको मुख्य स्रोत बनेको भरही नदीलाई यसको पुरानो धारमै फर्काउने प्रयास एक दशकअघि भएको थियो । तर पुरानो धारका बासिन्दाले त्यसको विरोध गरेपछि नदीको पानी ४० प्रतिशत पुरानो धारमा र ६० प्रतिशत नयाँ धारमा बाँड्ने गरी छेक्रेवार निर्माण गरियो । यसबाट पनि समस्याको समाधान हुन सकेन । धनेवा र भरहीको बाढी गाउँतिर नपरोस् भनेर नदीका दुवै किनारमा तटबन्ध पनि बनाइयो । तटबन्धले तत्काल केही राहतको अनुभूति दिलायो तर केही वर्षपछि समस्या भन् चर्को हुँदै गएको छ । तटबन्धले एकातिर गाउँ बस्तीको भेल खोलामा पस्न नपाएर जलजमाउ गराउन भूमिका खेलेको छ भने अर्कोतिर खोलाको बाढीसँगै आउने थिगेनी जम्मा भएर खोलाको पीँध वरपरको जमिन सतहभन्दा अग्लो भएको छ । स्थानीय बासिन्दाहरू अब समस्या भन् चर्को हुँदै जाने भयले ग्रस्त छन् ।

ठुटीबारीस्थित भारतीय भूमिमा बनाएका तटबन्ध र साँघुरा पुलले गर्दा भरही खोलाको भेल निकास हुन कठिन भएको कुरा जिल्लाका प्राविधिकहरू बताउँछन् । नेपाली भूमिमा खोलाको निकास ठूलो बनाउन सिँचाइ कार्यालयले बेला बेलामा डोजर लगाएर बालुवा हटाउने काम पनि गर्दै आएको छ । तर खोलाको बालुवा हटाएर बाढी निकास सहज बनाउने उपाय व्यवहारिक नभएको कुरामा स्थानीय बासिन्दा र प्राविधिकहरू एकमत छन् ।

^१ अभियान सेवा केन्द्र, नवलपरासीका निर्देशक कृष्ण गुरुङसँगको कुराकानीमा आधारित ।

तटबन्ध बनाउनेलगायत बाढी निकासका उपाय पहिल्याएर समस्या कम गर्ने विषयमा भने सबै एकमत छैनन् । होचो भएका कारण यो प्राकृतिक बाढीग्रस्त क्षेत्र नै हो, यसलाई यसै छोडिदिनुपर्छ भन्ने एकथरीको तर्क छ । यो तर्कका पछाडि त्यस क्षेत्रमा नाँसिदै गएका ताल-तलाउलगायतको सिमसार क्षेत्रलाई पुनर्जीवित गर्ने आशय लुकेको देखिन्छ । विश्व संरक्षण सङ्गले सन् १९९९ मा तयार गरेको सिमसारसम्बन्धी 'इन्भेन्टरी रिपोर्ट'मा धनेवा-भरही डुवान क्षेत्र प्राकृतिक सिमसार स्थल भएको र यो स्थानीय बासिन्दाको अतिक्रमणबाट नासिने अवस्थामा पुगेको कुरा उल्लेख गरेको छ । तर स्थानीय बासिन्दाको भनाइ अर्कै छ, २०१८ सालमा भरहीमा आएको बाढीले किसानले बनाएको पैनीलाई नयाँ धार बनाएपछि हाल भरही बहने गरेको नयाँ धार कायम भएको हो । त्यसपछि पनि ठूलो बाढी आएको वर्षबाहेक, सामान्य पानी परेको वर्ष बाढीको उतिसारो समस्या हुँदैनथ्यो । भारतीय क्षेत्रमा तटबन्ध र पुल बनेपछि खोलाको निकास सहज हुन नसक्दा नेपाली भूमिमा बाढीको समस्या चर्को हुन थालेको हो ।

शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत सुविधाबाट वञ्चित यो क्षेत्रका बासिन्दाहरू न त्यो ठाउँ छोडेर अन्यत्र बसाइ सर्न सक्छन्, न त्यही ठाउँलाई बस्नयोग्य बनाउनसक्ने क्षमता राख्छन् । गाउँमा वृद्ध, महिला र बालबालिका मात्र भेटिन्छन् । युवकहरू काम धन्दाका बेलैमा गाउँ छोड्छन्, युवतीहरूको उमेर पुग्नुअघि नै विवाह भइसक्छ । जिल्लास्तरमा समेत त्यो ठाउँ सधैं बाढीपीडित हुने ठाउँ नै हो भनेर राहत वितरणमा बेवास्ता हुने गरेको गुनासो त्यहाँका बासिन्दाको छ । रामपुर खडौना गाविसको यो अवस्था त्यो जिल्लामा जिम्मेवार सबै निकायलाई जानकारी छ, डुवानको उदाहरण दिनुपर्ने भने यही गाविसको नाम आउँछ । तर अझै पनि राष्ट्रिय स्तरमा बाढी, डुवानको समस्याले पीडित क्षेत्र मानेर त्यहाँको डुवान समस्या हल गर्ने प्रयास भएको छैन । त्यही स्तरमा डुवान हुने नजिकैको गण्डक नहर परियोजनाले प्रभावित क्षेत्र भने केन्द्रीय निकायको 'नोटिस'मा आइसकेको पाइन्छ ।

दोलखाको च्छो रोल्पा हिमताल विस्फोटनको खतरा

२०५४ सालमा दोलखाको च्छो रोल्पा हिमताल फुटेर तामाकोशी नदीमा ठूलो बाढी आउने हल्ला चल्यो । यसको परिणामस्वरूप तामाकोशी किनार वरपरका बासिन्दाले घर खेत छोडेर सुरक्षित स्थानमा शरण लिन बाध्य हुनुपर्ने, यसो गर्न सल्लाह पनि दिइयो । आज कि भोलि फुट्छ भन्ने हल्ला चल्दाचल्दै त्यो वर्ष हिउँ पग्लने मौसम सकिएको हुनाले खतरा पनि टप्यो । त्यसपछिका वर्षहरूमा घटनाको पूर्वसूचना दिने उद्देश्यले सरकारी पहलमा गाउँगाउँसम्म सुनिन सक्ने गरी साइरनहरू जडान गरिए । साइरन विग्रेको अवस्था भए पनि एकभन्दा बढी हेलिकप्टर एकै पटक त्यहाँको आकाशमा देखा परे भने पनि ताल विस्फोट भयो भन्ने मानेर सुरक्षित स्थलतर्फ लाग्नु भन्ने सन्देश गाउँबासीलाई दिइयो । पछि कुनै बेला एक मन्त्री दलबल सहित ताल निरीक्षण गर्न जाँदा आउँदा एकभन्दा बढी हेलिकप्टर उडेको देखेर गाउँलेहरूले ताल विस्फोट भएको लख काट्न पुगे । धेरै घरबार छोडेर सुरक्षित स्थानमा गए ।

दाहसंस्कार गर्न घाट पुऱ्याएको लाश समेत छाडी मलामीहरू पाखा लागे । निकै दुःख र हैरानी बेहोर्नु पर्‍यो उनीहरूले (चौलागाईं सन् २००३) ।

चैत वैशाख महिनामा हिउँ पगलने याम शुरु भएपछि भदौ असोजसम्म ताल फुट्न सक्ने हल्लाले स्थानीय बासिन्दालाई निकै वर्षसम्म सतायो । हल्ला कति वास्तविक तथ्यमा आधारित छ, कतिसम्म त्यस्तो बाढीले असर पार्ने हो भन्ने कुरा स्थानीय बासिन्दालाई बताइदिने भरपर्दो निकाय त्यहाँ केही थिएन । पत्र-पत्रिकामा छापिएका रिपोर्ट नै सबैका जानकारीका स्रोत थिए । फलतः गाउँगाउँसम्म हल्ला निकै बढाइचढाइ गरेर पुगेको पाइन्थ्यो ।

सार्वजनिक चासोको सवालमा प्रश्न सोध्ने र वैज्ञानिक तथ्य अगाडि सारेर तर्क गर्ने संस्कारको कमी हुनु हल्ला चर्किनुको एउटा कारण हो ।^२ जिम्मेवार सरकारी निकायका अधिकारीहरूले यस्तो हल्लाले ल्याउने परिणाममा आफ्नो फाइदा देख्नु नै प्रकोप आइपर्नु अगाडि नै नेपाली समाजले दुःख कष्ट र क्षति बेहोर्नु पर्ने अर्को कारण हो ।

प्रकोप निवारणको सैद्धान्तिक चर्चा

बहसका दुई धार

इन्जिनियरिङ ज्ञान र प्रविधिदेखि परम्परागत धारणा बदलेर बाढी-पहिरोलाई 'नियन्त्रण गर्न सकिने सामान्य प्राकृतिक घटना' मान्ने धारणा बनाइदिएको छ । ठूला बाँध, तटबन्ध र बाढी निकास गर्ने कृत्रिम प्रणाली जस्ता प्रविधिदेखि यस्तो धारणा बनाउन मुख्य भूमिका खेलेका छन् । अहिले नेपाललगायत संसारका धेरैजसो मुलुकमा बाढीलाई नियन्त्रण गरेर बाढी-प्रकोपको सामना गर्ने धारणा हावी छ । बाढी नियन्त्रण कार्यक्रम यस्तै अवधारणाको कार्यरूप हो । यो अवधारणाले बाढीलाई नियन्त्रण गरेर मानिसलाई इच्छाएको ठाउँमा बस्न उत्प्रेरित गर्न खोज्छ । यो सोचाइ 'बाढीबाट बच्न बाढीसँगै बाच्न सिकौं' भन्ने पुख्र्यौली मान्यताविपरीत छ । नदीलाई हस्तक्षेप गरेर प्राप्त हुने अस्थायी सुरक्षा भन्दा मानव समुदायले आफू निश्चित सीमाभित्र रहेर नदीलाई प्राकृतिक रूपमा नै बग्न दिनुलाई राम्रो उपाय हो भन्ने कुरामा यो वैचारिक धारले जोड दिन्छ । अधिल्लो मूल धार हो जसलाई 'प्रकोपकेन्द्रित' र पछिल्लो वैकल्पिक धार हो जसलाई 'समुदायकेन्द्रित' धार मान्ने गरिन्छ ।

प्राकृतिक एवं मानवीय क्रियाकलापका कारण उत्पन्न हुने प्रकोपलाई रोकथाम गर्न, त्यसबाट हुने क्षति कम गर्न र पीडित व्यक्ति वा समुदायलाई पुनरुत्थान गर्न उपयुक्त उपायको खोजी भइरहेको छ । प्राकृतिक प्रकोप निवारणका लागि माथि भनिएजस्तै मूलतः दुई धारमा बाँडिएर बहस गर्ने गरिएको पाइन्छ । पहिलो, प्राकृतिक घटनालाई केन्द्रविन्दु बनाएर त्यस्ता घटनाको उत्पत्ति, फैलावट र असरको मूल्याङ्कन

^२ विस्तृत जानकारीको लागि ज्ञवाली र दीक्षित (सन् १९९७) हेर्नुहोस् ।

गरी तिनलाई नियन्त्रण गर्ने सोचाइ भएको धार हो । यसलाई मूल धार पनि भन्ने गरिन्छ ।^३ दोस्रो समाजकेन्द्रित धार हो जसले समाजको गैर-समतामूलक संरचना र त्यहाँको भेदभावपूर्ण संस्थागत चरित्रले गर्दा मानव समुदाय आफैँ प्राकृतिक प्रकोपको नजिक धकेलिन्छ भन्ने मान्यता राख्छ ।^४ यसलाई वैकल्पिक धार पनि भनिन्छ । नेपाललगायत भारत र बङ्गलादेशहरूमा हुने गरेका बाढी-प्रकोपको सामना त्यहाँका सरकारहरूले पहिलो धारबाट निकालिने उपाय अपनाएर गरेको पाइन्छ । वातावरणीय न्यायको सन्दर्भमा यी दुई धारको चर्चा यसकारण महत्वपूर्ण छ कि यीमध्ये एउटाले प्रकृतिको स्वाभाविक चरित्रलाई आदर गरेर त्यसैअनुसार आफ्नो रहनसहन बनाउनु पर्छ भन्ने मान्यता लिएको वर्ग वा समुदायको प्रतिनिधित्व गर्छ भने अर्कोले प्रकृतिका चरित्रलाई आफूअनुकूल बनाउन हस्तक्षेप गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता बोकेको वर्गको प्रतिनिधित्व गर्छ । स्वाभाविक रूपमा वातावरणीय न्यायप्रति अधिल्लो धार संवेदनशील र जागरुक हुन्छ ।

बाढी-प्रकोपबाट प्रभावित समुदायको लागि गरिने उद्धार, राहत र पुर्नस्थापना-सम्बन्धी नीतिबाट पनि मूलधार र वैकल्पिक धारको चरित्र बुझ्न सकिन्छ । वैकल्पिक अर्थात् समाजकेन्द्रित धारले समाजभित्रको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक अवस्था र तिनलाई प्रभाव पार्ने वातावरणीयलगायतका तत्वहरूको विश्लेषण गर्छ । यही विश्लेषणका आधारमा समाजको प्रकोप सामना गर्ने अथवा प्रकोप प्रभावित भएपनि आफैँ पुनरुत्थान गर्न सक्ने क्षमता बनाउन जोड दिन्छ ।

३ मूलधारको दृष्टिकोण

- प्रकोपलाई सामान्यकालीन, कुनै सम्बन्ध नभएको घटनाका रूपमा एक्याएर हेरिन्छ ।
- समाज सामान्य रूपमा चलिरहँदा भए-गरेका घटनाक्रमसँग जोडेर प्रकोपका कारण बनाउने प्रयास कमै मात्र हुने गर्छ ।
- प्राविधिक तहमा समाधान खोज्ने प्रयास हुन्छ ।
- प्रकोपविरुद्ध सञ्चालन गरिने कार्यक्रम केन्द्रीकृत संस्थागत ढाँचाअन्तर्गत कार्यान्वयन गरिन्छ, जसमा जनसमुदायको सहभागिताको लागि उचित स्थान हुँदैन । लक्षित समुदायलाई पीडितको दर्जामा अलग्गै राखिन्छ ।
- कार्यान्वयन तहका संस्थाहरूमा जिम्मेवारी बोधमा कमी र जनताप्रति पारदर्शिताको अभाव हुन्छ ।
- प्रकोपका घटना भइसकेपछि मात्र त्यसतर्फ चासो दिएर काम-कारवाही अगाडि बढाइन्छ ।
- प्रकोपका घटना भइसकेपछि जे जति काम कारवाही हुन्छ वा सहयोग परिचालन हुन्छ त्यसको उद्देश्य पीडित समुदायलाई प्रकोप हुनु पूर्वको जस्तो सामान्य अवस्थामा ल्याउनु हुन्छ (दुयोग निवारण सन् १९९६) ।

४ वैकल्पिक धारको दृष्टिकोण

- प्रकोपलाई प्रक्रियासँग गाँसिएको सामान्य परिणामको रूपमा हेरिन्छ ।
- प्रकोपलाई राम्रोसँग बुझ्न समाज सामान्य अवस्थामा हुँदा भए-गरेका घटनाक्रमको विश्लेषण गर्नु अनिवार्य ठानिन्छ ।
- समाजको संरचनात्मक स्वरूपमा परिवर्तन गरेर अर्थात् समुदायले बेहोर्नु परेको जोखिमपन घटाएर मात्र समाधान निकाल्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ ।

प्रकोप न्यूनीकरण र प्रविधि छनौटको सवाल

‘बाढी नियन्त्रण गर्न सकिन्छ’ भन्ने अभिमत पक्षधरहरू प्रकोपकेन्द्रित धारमा पर्छन् । उनीहरू स्थायी समाधानको अपेक्षा राख्दै इन्जिनियरिङ संरचनाको निर्माण गरेर प्रकोपको खतरालाई टार्न सकिने कुरामा विश्वस्त देखिन्छन् । ‘बाढीलाई नियन्त्रण गरेर होइन, व्यवस्थापन गरेर मात्र सही अर्थमा बाढीबाट हुने समस्याको निदान गर्न सकिन्छ’ भन्ने बाढी व्यवस्थापन पक्षधरको भनाइ छ, जो वैकल्पिक अर्थात् समाजकेन्द्रित धारमा पर्छन् । बाढी व्यवस्थापनमा जोड दिँदै बाढीलाई नियन्त्रण गर्ने प्रयास गलत विज्ञानमा आधारित भएकोले त्यसको बदलामा बाढीलाई स्थानीय समुदायको फाइदाका लागि उपयोग गर्ने र बाढीसँगै सुरक्षित रहने जीविकोपार्जन पद्धतितर्फ जोड दिने नीति दोस्रो पक्षको छ । बाढी व्यवस्थापन गर्ने केही उपाय हुन्— बाढीका प्राकृतिक निकास खुला गरिदिने; बाढीबाट हुन सक्ने आर्थिक र पर्यावरणीय बेफाइदालाई कम गर्न सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपमा प्रयास गर्ने; बाढी प्रभावित क्षेत्रका समुदायलाई सहयोग गर्ने; समग्र विकास प्रक्रिया सञ्चालन गर्दा बाढी क्षेत्रको संवेदनशील जल पर्यावरण चक्रलाई असर नपार्ने उपाय अपनाउने; आदि । ‘प्रकोप’केन्द्रित भएर मात्र बाढी नियन्त्रण गर्ने प्रयासले दीर्घकालीन असर भन्नु डरलाग्दो बनाउन सक्छ ।

बाढी नियन्त्रणको उपायलाई विश्वका विभिन्न मुलुकका सरकारहरूले आत्मसात गर्दै आएका छन् जसमा तटबन्ध, बाँध निर्माण, नदीको थिग्रेनीको सफाइ, बाढी निकास गर्ने नहरहरूको निर्माण, आदि पर्दछन् । संयुक्त राज्य अमेरिका, भारत र बङ्गलादेशमा नदीका दुवै किनारामा अग्ला तटबन्ध खडा गरेर बाढीको खतराबाट वरपरको बस्ती र कृषि भूमिको सुरक्षा गर्ने कार्य दशकौं अधिदेखि चलिरहेका छन् । हालैका वर्षहरूमा यस्ता उपायको प्रभावकारितामाथि गम्भीर प्रश्नहरू उठ्न थालेका छन् । खास गरेर २०५० सालमा दक्षिण एशिया, अमेरिकालगायत धेरै क्षेत्रमा बाढीले तहस नहस पारेको घटनापछि बाढी नियन्त्रणमुखी प्रविधि जतिसुकै भरपर्दो भए पनि यसले कुनै दिन धोका दिन सक्ने अनुभव गरिँदैछ । यसलाई ‘साना दुःख दिने घटना-हरूलाई जम्मा गर्दै एकै पटक प्रलयकारी बाढी ल्याउने प्रविधि’ मान्न थालिएको छ । भारतको विहार राज्यमा त्यहाँका नदीमा लगाइएका तटबन्धहरूले बाढीको समस्यालाई अझ चर्को बनाएको भन्दै २०४५ सालदेखि सङ्घर्ष गरिरहेका स्थानीय ‘वाढ मुक्ति अभियान’ जस्ता आन्दोलनहरू यसपछि अझ सशक्त भएका छन् । नेपालमा पनि

-
- प्रकोपविरुद्ध सञ्चालन गरिने क्रियाकलाप विकेन्द्रित संस्थागत ढाँचामा लागू गरिन्छ । लक्षित समुदायलाई ‘साफेदार’को दर्जामा राखेर सहभागी बनाइन्छ ।
 - लक्षित समुदायप्रतिको वफादारिता र पारदर्शिता भल्किने गरी कार्य गर्नसक्ने संस्थागत क्षमता भएका निकायलाई मात्र काम गर्न दिनुपर्ने मान्यता राखिन्छ ।
 - प्रकोपबाट बचाउ गर्ने थियेले निरन्तर काम-कारवाही गरिन्छ ।
 - प्रकोपका घटनाहरूलाई समाजभित्र विद्यमान असमानता हटाउने र समाजको पुनरुत्थान गर्ने अवसरको रूपमा हेरिन्छ (दुर्योग निवारण सन् १९९६) ।

केही सामाजिक सङ्गठनहरूले विहारको जस्तै समस्या तराईमा पनि आउन सक्ने हुनाले केवल तटबन्ध वा बाँधहरू बनाएर बाढीको समस्या हल गर्न खोज्ने प्रचलित सरकारी नीतिको विरोध गर्दै आएका छन् ।

बाढी नियन्त्रण गर्न सरकारले सहयोग नगरेका कारण बाढी-प्रकोपको मार खप्नुपरेको गुनासो गर्छन् बाढी प्रभावित क्षेत्रका बासिन्दाहरू । उनीहरू बाढीका घटनालाई प्रकृति-सृजना माने पनि मानवीय क्षमताले रोकथाम गर्न सकिने मान्दछन् । सरकारले चाहेमा तटबन्ध, बाँध, आदि बनाएर प्रकोप हुन नदिन सक्छ भन्ने जनमत ठूलो छ । यस्तै धारणाको परिणामस्वरूप धेरैजसो जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरू आफ्नो क्षेत्रमा बाढी-प्रकोप नियन्त्रण योजना लागू गर्न सरकारसँग माग, लडिड गर्दछन् । तटबन्ध, बाँध, छेकवार आदिको प्रयोग गरेर नदी, खोला र खहरे नियन्त्रण गराउन उनीहरू दौडधुप गरिरहेका हुन्छन् । यो प्रवृत्ति यति व्यापक छ कि निर्वाचनको बेला उमेदवारले बाढी नियन्त्रण गर्ने आश्वासनका पुलिन्दा बाँड्छन् र त्यही आश्वासनका भरमा चुनाव जिच्छन् ।

बाढीको समस्याबाट मुक्ति दिलाउन सही प्रविधिको छनौट गर्नसक्नु सफल प्रकोप व्यवस्थापनको पहिलो शर्त हो । प्रविधि छनौटको असर दीर्घकालीन हुन्छ । कुन प्रविधि ठीक भन्ने विवाद यसअघि चर्चा गरिएका दुई धारबीच जुनसुकै क्षेत्रमा पनि चलिरहेको हुन्छ । बाढी प्रकोप व्यवस्थापनका क्षेत्रमा यो विवाद अझ टड्कारो रूपमा देख्न सकिन्छ । गलत प्रविधिको छनौटले केही समयलाई सुरक्षाको अनुभूति दिए पनि पछि ठूला दुर्घटना ल्याउँछ । यसर्थ, प्रविधि छनौट गर्दा दीर्घकालीन सोच राख्नु पर्छ ।

यस क्षेत्रका मूलधारपक्षीय विज्ञहरू नदीमा बाँध बाँधेर जलाशय बनाउन सके त्यस्तो पानीबाट बिजुली निकाल्न र सिँचाइ गर्नका साथै बाढीको समस्या समाधान गर्न सकिने बताउँछन् । यस्ता योजनाको कार्यान्वयनबाट देशको सामाजिक आर्थिक स्वरूपमा छोटो अवधिमा सुधार हुने तर्क गरिन्छ । यस तर्कलाई बढाइचढाइ गरेर प्रस्तुत गरिएको 'लङ्गडो सोचाइ' मान्छन् वैकल्पिक धारका विज्ञहरू । वर्तमान राज्यसत्ता सञ्चालन गर्ने संस्थागत क्षमता, नागरिक समाजको स्तर र सामाजिक अर्थतन्त्रले महत्वकांक्षी योजनाहरूका लागि चाहिने ठूलो लगानी र जोखिमको भार धान्न सक्दैन भन्छन् उनीहरू । उदाहरणका लागि बाढी प्रकोपका समस्याबाट तराईलाई मुक्त पार्न उच्च मध्य पहाडबाट आउने नदीहरूमा मात्र बाँध बनाएर पुग्दैन । किनभने बाँध बनाउन मिल्ने मुख्य नदीहरू बाहेक चुरे क्षेत्रबाट बग्ने सयौं खहरेहरूले गर्ने क्षति कम गर्न त्यस्ता जलाशयको निर्माणले सहयोग पुऱ्याउँदैनन् । जोखिमको राम्ररी विश्लेषण गर्दा प्रस्तावित नीतिको कार्यान्वयनबाट हुने फाइदाहरू अपेक्षा गरेभन्दा निकै कम हुने उनीहरूको दावा छ । सरकारी निकायहरूको अनुत्तरदायी व्यवहार बदलेर वैकल्पिक अवधारणाले उठाएका सवाललाई ध्यान दिने संयन्त्र नबनेसम्म प्रकोप व्यवस्थापनका सही बाटा फेला पार्न नसकिने उनीहरू ठान्छन् । वैकल्पिक धारले बाढी-प्रकोप व्यवस्थापनका लागि सरल र टिकाउ हुने किसिमका

उपायहरू प्रस्ताव गर्ने र मूलधारबाट हुँदै आएका ऋटिहरू सच्याउन चुनौती दिने गरेको छ । वैकल्पिक धारमा विश्वास गर्ने सशक्त जमात नेपालमा तयार भैनसके तापनि स्वतन्त्र वृद्धिजीवी, गैरसरकारी संस्था एवं नागरिक समाजका केही घटकले यस्तो जमातको प्रतिनिधित्व गर्ने गरेका छन् ।^५

नेपालको तराईमा बढ्दै गएको डुवान समस्याको एउटा कारण बाढी नियन्त्रण गर्न केवल तटबन्ध लगाउने उपायलाई बढावा दिनाले हो भन्ने तर्क प्रवल भएर आइरहेको छ । भारतको विहार र उत्तर प्रदेशमा असफल भएको उदाहरण देखादेखै बाढी नियन्त्रण गर्न तटबन्ध लगाउने यो प्रविधि नेपालको सन्दर्भमा परिमार्जन र लेखाजोखा नगरी अपनाउनु दूरदृष्टिको अभाव हो भन्न सकिन्छ । यो क्षेत्रमा भूमिगत जलको तह उच्च रहेको र पहाडबाट झर्ने नदीले धेरै थिगेनी ल्याउने हुनाले त्यस्तो थिगेनी बाढीसँगै फैलन दिन नदीलाई प्राकृतिक बाटोमा फैलिएर बग्ने दिन मिल्ने विकल्प नै समाधानको उपयुक्त उपाय हुन सक्छ ।

विकेन्द्रित र जनसहभागितामूलक बाढी-पहिरो व्यवस्थापन ढाँचामा नियन्त्रणमुखी ढाँचाको जस्तो आफूखुसी निर्णय लिएर योजना अगाडि बढाउन मिल्दैन । त्यस्तो विकेन्द्रित ढाँचालाई आत्मसात् गर्न निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिता र जनसहभागिता हुन अनिवार्य छ जुन नियन्त्रणमुखी प्रविधि अँगालेर बसेका सरकारी निकायका लागि अप्ठेरो कुरा हो । परम्परागत केन्द्रकृत प्रणालीमा परिवर्तन गर्दै पारदर्शी जनसहभागितामूलक प्रविधिलाई आत्मसात् नगरिएसम्म बाढी पहिरोका समस्याले कालान्तरसम्म पिरोलिरहन्छ र वातावरणीय अन्यायको स्थिति कायमै रहनेछ ।

अगाडिको बाटो

जलउत्पन्न-प्रकोप व्यवस्थापन धेरै विधाहरू—जलविज्ञान, मौसम विज्ञान, इन्जिनियरिङ, भू-गर्भ विज्ञानका साथै सामाजिक आर्थिक समतासँग जोडिएको विषय हुनाले अन्तर-विषयगत दृष्टिकोणबाट यसको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । जलउत्पन्न प्रकोपको उत्पत्तिका कारणसम्बन्धी काम-कारवाही र अध्ययन मूलतः प्राविधिक विषयसँग सम्बन्धित भएकाले तिनको औचित्य र प्रभावकारिता थाहा पाउन गैर प्राविधिक क्षेत्रका जो कोहीलाई पनि कठिनाइ पर्दछ । प्राविधिक विषयवस्तुलाई सर्वसाधारणले बुझ्ने भाषामा प्रस्तुत गर्नु निश्चय पनि चुनौतीपूर्ण छ ।

नेपालको बाढी-प्रकोपका घटनासम्बन्धी जानकारी लिन यस विषयमा बृहत् दृष्टिकोण राखेर प्रकाशित गहकिला पाठ्यसामग्रीको पनि अभाव छ । यसै विषयमा केन्द्रित भएर समष्टिगत जानकारी समावेश भएका पुस्तक, पत्रपत्रिकाको अभाव भए तापनि यो विषयमा जानकारी हासिल गर्न चाहनेहरूका लागि केही पुस्तक, रिपोर्ट र लेख रचनाहरू भने उपलब्ध छन् । नेपाली भाषामा साजसज्जासहित छापिएका

^५ यो चर्चा दाहाल (२०१९)मा आधारित छ ।

पुस्तक, लेखहरू त दुर्लभ नै छन् । बाढी-प्रकोपको व्यवस्थापनबारे उपलब्ध धेरैजसो सामग्रीहरू सर्वसाधारणले सजिलै बोध गर्न सक्दैनन् किनकि अक्सर ती कुनै निश्चित प्रयोजनका लागि तयार गरिएका प्राविधिक रिपोर्ट हुन्छन् । २०५० सालको बाढीको प्रभाव मूल्याङ्कन रिपोर्ट र जलस्रोतको विकासका लागि गरिएको सम्भाव्यता अध्ययन रिपोर्टहरू यस्तै केही उदाहरण हुन् । वातावरणीय न्यायसँग जोडेर प्रकोपको वस्तुगत विश्लेषण गर्नका लागि यस्ता रिपोर्ट निकै उपयोगी हुन सक्दछन् यदि तिनलाई तयार पार्दा अपनाइएका सामाजिक-आर्थिक-प्राविधिक मान्यतासहित तिनले अधि सारेका निचोड सार्वजनिक गर्न सकिन्छ भने ।

प्राकृतिक प्रकोपका विविध पक्षलाई समेट्ने गरी काम गर्ने एउटा छुट्टै निकाय हामीकहाँ छैन । बाढी प्रकोपको स्थिति अध्ययन गर्ने र सरकारी प्राविधिकहरूलाई प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी तालिम दिने कार्य जलउत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण विभागले गर्छ भने कतिपय बाढी नियन्त्रण गर्ने भौतिक कार्यक्रम सिँचाइ विभागले पनि लागू गर्छ । राहत वितरणको कार्य भने गृह मन्त्रालयअन्तर्गतको दैवीप्रकोप व्यवस्थापन विभागले गर्छ । यसरी एकै प्रकृतिका काम हेर्ने धेरैवटा निकाय भएकाले आवश्यक जानकारी लिन धेरै ठाउँमा कुदनु, बुझ्नुपर्ने अवस्था छ । गैरसरकारी केही संस्थाहरू पनि प्राकृतिक प्रकोपको क्षेत्रमा कार्यरत भेटिन्छन् । रेडक्रस सोसाइटी, अक्सफाम, अभियान सेवा केन्द्र, ग्रामीण सेवा संस्था र केही अरू सामाजिक सङ्घसंस्थाहरू प्रकोपपीडितलाई मानवीय सहायता पुऱ्याइरहेका हुन्छन् । गैरसरकारी क्षेत्रबाट भएका गतिविधि, अनुभव र प्रगति समेटिएका लेख, प्रतिवेदन, बुलेटिन, आदि सुलभ हुने हो भने प्रकोपका व्यवस्थापनका बारेमा अझ बढी जानकारी उपलब्ध हुन सक्थ्यो । सरकारी निकायहरूमध्ये जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागले मात्र बाढीप्रकोपसम्बन्धी आफ्ना गतिविधिलाई वार्षिक रिपोर्टको रूपमा सार्वजनिक गर्ने गरेको पाइन्छ ।

सरकारले अपनाउने गरेका प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति अपूर्ण र अस्पष्ट छन् । भएका नीतिहरूका कार्यान्वयन स्थिति अझ नाजुक छ । वर्षेनी हुने गरेका बाढी-पहिरोका घटनाहरूबाट हुने जनधनको क्षतिलाई रोक्न तुरुन्तै गर्नुपर्ने, प्राथमिकता साथ गर्नुपर्ने र दीर्घकालीन रूपमा सम्पन्न गर्नुपर्ने भनेर प्रष्ट कितान गरिएको नीतिगत योजना देखिँदैन । बाढी नियन्त्रण कार्ययोजनाको खाका तयार भएको छ तर कार्यान्वयन गर्ने स्रोत विनियोजन भएको छैन ।

बाढी प्रकोपका समस्याबारे छलफल हुँदा तराईकेन्द्रित हुने गरेको देखिन्छ यद्यपि त्यहाँ पनि रोकथामका उपायहरू प्रभावकारी भएका छैनन् । पहाडी क्षेत्रमा प्रकोप रोकथाम र व्यवस्थापन गर्ने उपायबारे भने बहस अगाडि बढ्न सकेको छैन । त्यहाँ पहिरो रोकथाम गर्ने प्रचलित उपाय वृक्षरोपण र चेकडचाम लगाउनु हो जसको प्रभावकारिता र विकल्पबारे चर्चा भएको पाइँदैन ।

सरकारको नीतिगत अस्पष्टता, प्रकोपकेन्द्रित धारको बाहुल्य, वैचारिक बहसको अभाव, आवश्यक पाठसामग्रीहरूको कमी, आदिको प्रभाव भल्किनु अस्वाभाविक

होइन । प्राविधिक विषय र बहुविषयगत अवधारणाको ज्ञानको अभावमा चुरो समातेर विश्लेषण गरिएका सामग्रीहरूको कमी महसुस हुन्छ । प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी नीतिगत एवं सैद्धान्तिक बहसको शुरुआत गर्ने खालका लेख-रचना त्यसैले नगण्य छन् ।

विकेन्द्रित शासन प्रणाली (स्रोतसहित) स्थानीय निकायकै जिम्मा दिन, जनसह-भागितामूलक निर्णय प्रक्रिया अपनाउन र स्रोत परिचालन पारदर्शी बनाउन जरुरी छ । विकेन्द्रित ढाँचामा बदल्ले नाममा खर्चिलो र समुदायलाई धान्न कठिनाइ हुने विकासे संरचनाहरू स्थानीय उपभोक्तालाई जिम्मा लगाएर पन्छिने र जनसहभागिता भन्नाले जनश्रमदान मात्र बुझ्नेजस्ता समस्या बढ्दै गएको पाइएको छ । निर्णय र स्रोत परिचालन प्रक्रियामा पारदर्शिताको माग हुनुलाई परियोजनाकै विरोधको रूपमा लिने संस्थापन पक्षको कमजोरीलाई उजागर गर्नमा नागरिक समाज र मिडियाको भूमिका हुन्छ ।

पुख्र्यौली ज्ञानका आधारमा प्राकृतिक प्रकोपको निवारणका लागि हामीकहाँ प्रयास नभएका होइनन्; प्रविधि नभएका पनि होइनन् तर पछिल्ला दिनहरूमा विभिन्न कारणले ती शदीयौँदेखि एक पुर्खाबाट अर्को पुर्खामा हस्तान्तरण हुँदै आइरहेका ज्ञानका भण्डार लोप हुँदैछन् । उदाहरणका लागि पोखरी प्रविधिलाई लिन सकिन्छ । पहाडी क्षेत्रमा वर्षाको पानी जम्मा गर्न बनाइएका पोखरीहरू पानीको आवश्यकता पूरा गर्न मात्र नभई भू-क्षय र पहिरो जानबाट रोकन पनि प्रभावकारी सिद्ध भएका छन् । त्यस्तै शृङ्खलाबद्ध रूपमा पोखरीहरूको निर्माण गरेर एककासी आउने बाढीलाई मत्थर पार्ने चलन तराईमा पुरानो हो । तराई क्षेत्रमा आर्कस्मिक रूपमा आउने बाढीका प्रकोप बढ्दै गएका घटनाहरूलाई पोखरी विनाशको कारणसँग पनि जोडेर हेर्न थालिएको छ । यसरी परम्परागत प्रकोप न्यूनीकरण विधि कमजोर हुँदै जानुको प्रत्यक्ष असर कमजोर वर्ग र समुदायमा पर्छ ।

प्राकृतिक प्रकोप निवारणका लागि एकभन्दा बढी अवधारणाहरू प्रचलनमा रहेको सन्दर्भमा तिनको उचित चिरफार गर्ने किसिमका रचनाले नीति निर्माता तथा योजनाकारहरूलाई सर्वपक्षीय सोचाइ राख्न सचेत पार्दछन् । राज्य, सङ्घ-संस्था र नागरिक समाजले प्रकोपको सामना गर्ने क्रममा देखाउने चरित्र र प्रकोप पीडितहरूको गतिविधिको विषयमा अनुसन्धान गरेर लेखिएका खोजखवरले सर्व-साधारणलाई सुसूचित गर्दै जनमत तयार गर्न मद्दत गर्छन् । प्रकोप 'व्यवस्थापनमुखी' धारलाई सबल बनाउँदै जान सके वातावरणीय न्यायलाई प्रवर्धन गर्न मनगो योगदान पुग्न सक्छ ।

बाढी-पहिरो प्रकोपसँग जेलिएको समस्या प्राकृतिक विधानअनुसार हुने मौसमी र भौगर्भिक घटनाक्रमसँग मात्र सम्बन्धित हुँदैनन् । यी समाजका आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक विकासका स्तरसँग गाँसिएको हुनाले समस्यालाई त्यसैअनुसार बुझ्ने कोशिश नै वातावरणीय न्यायको समाधानको बाटोमा हिँड्ने प्रयास हो ।

विशेषज्ञहरूलाई अवश्यम्भावी प्राकृतिक दुर्घटनालाई टार्न सकिने उपायहरू प्रस्तुत गर्न वा प्रचलित तौर तरिकाहरूको सुधारका लागि वैज्ञानिक तथ्यमा आधारित विकल्प देखाउन नागरिक समाजले घच्चच्याउन सक्छन् । वातावरणीय न्यायको सवाल प्रकोप व्यवस्थापनमा भित्र्याउन नागरिक समाजले निकै कसरत गर्नुपर्ने चुनौती छँदैछ । ♦